

АБДЫЛБАРЫ УУЛУ ДАБЫТ (DAWUTI ABUDUBARE)

*Кытай коомдук илимдер академиясы*

*Улуттар адабияты институту, КЭР*

АБДЫЛБАРЫ УУЛУ ДАБЫТ

*Институт этнической литературы*

*Китайской академии социальных наук, КНР*

ABDYLBARY UULU DAWUT

*Institute of Ethnic Literature*

*Chinese Academy of Social Sciences, China*

## «ОГУЗ КАГАН» ДАСТАНЫНЫН ОНОМАСТИКАСЫ ТУУРАЛУУ АЛГАЧКЫ ИЗИЛДӨӨЛӨРДӨН

### Предварительное исследование ономастике в «Огуз кагана»

### A preliminary study of the proper nouns in "the Oguz khan"

**Аннотация.** Макалада орто кылымда жазылган «Огуз каган» дастанынын ономастикасы тууралуу илимий талдоо жүргүзүлүп, жаңы ачылыштарды жасаганга аракет кылынат. Жалпысынан макала окурман коомчулугуна, илимий чөйрөгө дастандын ономастикасын тааныштырат.

**Аннотация.** В статье представляется легенды «Огуз каган» написанной в средние века, и через проведение научный анализ пытается сделать новые открытия. В целом, статья представляет читательской обществе и научной среде эпизод поэмы.

**Abstract.** This article comprehensively and systematically explores all the proper nouns in the "Oguz khan Legend" recorded in the Middle Ages.

**Урунттуу сөздөр:** «Огуз каган», ономастика, ысым, изилдөө

**Ключевые слова:** «Огуз каган», ономастика, оним, исследование

**Key words:** "The Oguz khan", Proper Nouns, Name, Study

«Огуз каган» дастаны жалпы түрк тилдүү калктардын бардыгына бирдей таандык болгон руханий энчи болуп эсептелет. Дастандын алгачкы баяны XIII кылымда көөнө уйгур ариби менен катка алынган Рашид-ал Диндин атактуу «Жамаагат тарыхынан», Абылгазынын «Түрк шежиресинен» ачык көрүнөт. Огуз тууралуу санжыраларда, уламыш, легендаларда да кездешет. Дастанга илим чөйрөсүнүн көңүлү XVIII кылымда эле бурула баштап, 1915-жылга келгенде анын айрым үзүндүлөрүн голландиялык окумуштуу Ф. Диц которгон. Ошондон бери, атактуу түрколог жана чыгыш таануучулардан В. Радлов, А. Бернштам, В. Банг жана Г. Р. Рахмати, Риза Нор, А. Щербак, А. Кононов, П. Пелльот катарлуулар изилдешкен. Кытайда болсо белгилүү түрколог, профессор Гың Шымин дастанды кытай тилине которуп, өзүнүн иликтөө эмгектери менен кошо 1980-жылы Шинжаң эл басмасынан жарыкка чыгарган [1].

1987-жылы Рашид-ад Динге таандык «Огуз кагандын» Ыстамбулда сакталып турган нускасы академиялык басылыш менен Баку шаарында жарыяланган. КЭРде болсо дастандын кытайча, уйгурча, казакча котормолору жарык көргөн. Ал эми кыргыз тилинде Ч. Өмүралиев менен А. Карасарт уулу үзүндүлөрүн жарыялашкан [2, 77-б].

Дастандын көөнө уйгур ариби менен жазылган нускасы азыр Париждеги улуттук китепканада сакталуу. Архивдин башы жана аягы бузулган, жалпы 21 барактан (42 бет) турат, барактын көлөмү 13\*19 см, ар бетке 9 саптан жазылган.

«Огуз каган» дастанын мурда изилдеген окумуштуулардын көбү бул дастандын б.з. IV кылымда Уйсун мамлекетинин Тараз калаасында алгач жолу жазууга түшүрүлгөнүн, VI кылымда фарси тилине которулуп, бир нускасы VIII кылымда абу-Муслим Хорасанинин китепканасында болгонун, IX кылымда аны Багдат халипасы Харон Рашид арапчага котортконун дадилдешет [3, 172-173-бб.].

Дастан ыр жана кара сөз аралашкан жорго тил менен баяндалып, анда элди биримдикке, эрдикке, ынтымакка чакырган идеялар орун алган. Дастан өзүнө тиешелүү илим чөйрөсүнүн ар

бир тармагын кызыктырып келүүдө. Биз макалабызда дастандын ономастикасын чагып иликтеп көрүүгө аракет кылдык.

«Огуз каган» дастанын ономастикасын иликтөөдө материал катары профессор Гың Шымин жагынан жазылган «Көөнө уйгур булактарынын окуулугу»[4] китебиндеги аталган дастандын латын арибиндеги транскрипциясын пайдаландык. Текст жалпы 376 саптан турат. Дастандагы ономастикалык атоолордун өзгөчөлүгүн төмөндөгүчө талдоого алууга болот. Дастанда ономастиканын эки чоң тармагы болгон бионимдер жана абионимдер тең кездешет. Мында бионимдерге таандык болгон антропонимдерди, анын ичинде этнонимдерди да кезиктирсе болот. Ал эми абионимдерден топонимдер, гидронимдер, космонимдер, оронимдер да дастандан орун алган.

#### Антропонимдер

(1) Ай каган (ay kağan) - Огуз кагандын энеси. Бул ат бир жолу жолугат. Белгилүү окумуштуу Щербактын көз карашы боюнча, ал Айхан болушу ыктымал экенин профессор Гың Шымин өзүнүн «Огуз каган легендасы»[5] эмгегинде (бул эмгекке берилген шилтемелер кийинкилерде «Легенда» деп алынат) белгилеген. Мындагы «хан» кошумчасы кыргыз аялдарынын ысымынын артына кошулчу «хан» кошумчасы экенин эскерте кетели.

(2) Огуз (oğuz) - дастандагы башкы каармандын аты. Бул ат дастанда 53 жолу кайталанат. «Огуз» сөзүнүн этимологиясы окумуштууларда талаштуу пикирлерди жаратып келет. Айрым илимпоздор жаанын огуз билдирген «ок» сөзү менен көптүктү туюнтуучу уланды мүчө «-уз» менен жасалган дешет. Дагы айрымдары болсо «ога уус» деген сөздөн чыкканын, ал «ога тайпасынын атасы» деген маанини билдирерин, ал эми «ога уола» болсо «тайпанын уулу» болорун айтышат. «Асыл» маанисин жана ак түстү туюндурган «ак» сөзү менен байыркы маанисинде «адам», «киши» сөзүн билдирген, «эр», «ир» сөздөрү менен теңтайлаш колдонулчу «уз» сөзүнөн түзүлгөн, демек «киши» сөзүн ар бир түрк тайпалары өз алдынча да, же башка сөздөргө кошуп да колдонушкан жана өздөрүнө ысым кылып ыйгарышкан деген көз караштар да бар [6]. Ал эми биз болсо жогорку көз караштардын соңкусуна пикирибиз жакын экендигин билдиребиз.

(3) Күн (kün) - Огуз кагандын улуу аялынынан болгон улуу уулу. Бул ат дастанда үч жолу жолугат.

(4) Ай (ay) - Огуз кагандын улуу аялынынан болгон ортончу уулу. Бул ат дастанда үч жолу жолугат.

(5) Юлдуз (yulduz) - Огуз кагандын улуу аялынынан болгон кичүү уулу. Бул ат дастанда үч жолу жолугат. Азыркы кыргыз тилинде жылдыз. Жогорку үч ысымдын дастанда жолугушу байыркы түрк калктарынын асман денелерине болгон сыйлоо, ыйык тутуу мамилесин туюнтуп турат десек жаңылышпайбыз. Бүгүнкү түрк тилдүү калктарда да мына жогорку үч сөздөн куралган ысымдар өтө жыш учурайт.

(6) Көк (kök) - Огуз кагандын экинчи аялынын улуу уулу. Бул ат дастанда үч жолу жолугат.

(7) Таг (tağ) - Огуз кагандын экинчи аялынын ортончу уулу. Азыркы кыргыз тилинде тоо. Бул ат дастанда үч жолу жолугат.

(8) Таңиз (tängiz) - Огуз кагандын экинчи аялынын кичүү уулу. Бул ат дастанда үч жолу жолугат. Азыркы кыргыз тилинде деңиз. Жогорку үч ысым да байыркы түрк тилдүү калктардын ысым коюу салтында дайым учурап келген жаратылышты, табият кубулуштарын ыйык билүү жөрөлгөсүн туюндурат.

(9) Алтун (altun) - дастандагы каармандын ысымы. Бул ат дастанда бир гана жолу жолугат. Азыркы кыргыз тилинде алтын. Дастанда каармандын ысымына катыштуу сапта «оң йэнгэктэ алтун каган дэгэн бир каган бар эрди»-деп жазылган. Байыркы түрк тилдүү калктардын дүйнө таанымында маңдай жагы чыгыш жакты, арт жагы батыш жакты, оң жагы түштүктү, сол жагы түндүктү билдирген. Демек Алтун каган түштүк жакта экенин түшүндүрөт. «Легендада» Алтун каган Кытайдын Жин сулалеси (金朝) учурундагы Жүрчит каган деп көрсөткөн.

(10) Урум (urum) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда беш жолу жолугат. Ошол эле учурда, бул ысым топонимге да таандык. Анткени, дастанда «Урум каган» жана «Урум үстүгэ» деген сөздөр кездешет. Урум бул Чыгыш Рим империясын, тагыраагы, Византия империясын көрсөтөт. Урум атоосу улуу «Манас» эпосунда да топоним катары ортого чыгат: «Бирөө кетип Урумга, бирөө кетип Кырымга» (С. Каралаев варианты).

(11) Урус бэг (urus bäg) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда үч жолу жолугат. Ал Урум кагандын иниси. Түп нускадан «орус», деп да «урус» деп да окуса болот. «Легендада» бул атоону байыркы Орустар деп түшүндүргөн.

(12) Саклап (saqlap) - дастандагы каармандын биринин аты. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Огуз каган ага «саклап» деп ат коюп, аны менен достошкону айтылат. Саклап деген сөз сакта (этиш)+[-ып] (чакчыл) менен түзүлгөн сөз болуп эсептелет. «Легендада» бул сөздү арап тилиндеги Славяндарды билдирчү «Сакаалиба» сөзүнүн көптүк формасы деп эсептейт.

(13) Улуг орду бэг (ulug ordu bæg) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Кыргыз тилинде улуу ордо беги. Дастанда анын аты Улуу ордо беги деп жазылган. Демек бул жерде титулду антропоним катары колдонгонун көрсө болот.

(14) Кыпчак (qırcaq) - дастандагы каармандардын биринин аты. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. «Кыпчак деген бек сен болгун» деп Огуз каган ага ат ыйгарганы жазылган. Кыпчак байыркы түрк тилдүү калктардын белгилүү урууларынын бири. Бул этноним кытай булактарында да, мусулман булактарында да учурайт. Кыпчак атынын пайда болушу тууралуу Абылгазы Баатырхандын «Түрк шежиреси» китебинде баяндар айтылат. «Легендадагы» маалыматтарда кыпчактарды азыркы казак улутунун ата-бабасы деген пикир ортого коюлган жана бул аттын этимологиясын дарактын коңулун билдирген «кабук сөзүнүн эркелетме түрү «кабукчак» менен катыштуу деп эсептеген.

(15) Кагарлук (qağarluq) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Азыркы кыргыз тилинде кардык (карлук). Кардуу, кар көп жердин кишиси деген маанилерде. Мындай маалыматты дастандын өзүнөн тапса болот. Этнонимдерден антропонимдердин пайда болушу жана антропонимдерден этнонимдердин пайда болушу тарыхта кадимкидей көрүнүш алган. Дастанда адам ысымы болуп турган Карлук байыркы белгилүү уруулардын биринин ысымы болгон. Алар алгачында Алтай тоолорунун түштүк батышында, VIII кылымдын ортолорунда батыш түрктөрү байырлаган. Жети-Суу өрөөнүндө, кийинче, Түштүктө Фергана жана Чыгыш Памир, Кашкар аймактарын жердешкени айтылат. Соңку мезгилдерде алар башка калктарга, көп бөлүгү уйгурларга сиңип кеткени маалым.

(16) Төмүрдү қагул (tömürdү qağul) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Бул ысымдын этимологиясына кайрылганда, эки сөздөн турган бул ысым «темир таяк» деген мааниде экенин окумуштуулар көрсөтүшкөнү «Легендада» айтылат.

(17) Калач (qalaç) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Ысымдын этимологиясына келсек, бул сөз «кал-» этиши менен «ач-» этишинен куралганын байкоо кыйын эмес. Калачка да Огуз каган ыйгарган ат экени дастанда жазылган.

(18) Масар (masar) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда эки жолу жолугат. Масар каган деп жазылган. «Легендада» масар бүгүнкү Мисирди (Эгипет) көрсөтөрүн окумуштуу П. Пеллиот көрсөткөнүн айткан. Масар каган мына ошол өлкөнүн каганы болгон. Антропоним-топоним алма-кезек алмашуу маселеси мына бул жерден да көрүнөт.

(19) Улуг түрүк (uluğ türük) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Ал мансаптагы адам экени айтылган. Аттын мааниси «улуу түрк» дегенди билдирет.

(20) Бармаглуг йосун бил(гү)лиг (barmağluğ yosun bil[gü]lig) - дастандагы каармандардын биринин ысымы. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Бул ысымдын этимологиясын «Легендада» төмөнкүчө талдайт: бул сөз тууралуу талаштуу пикирлер көп, окумуштуу Банг «бармаклык» сөзү мээримдүүлүк маанисин берген «багырсаклык» сөзүнүн туура эмес жазылышы. Ал эми экинчи сөз «йосун» болсо калыс маанисин берген «түзүн» сөзүнүн жаңылыш жазылышы. Үчүнчү сөз «билимдүү» маанисин берген «билиглиг» деген сөздөн келген деп, артынан «киши» же «эр» сөзү жазылбай калган деген пикирди жактайт. Контекстти талдай отуруп, бул ысымдагы «бармаглуг» сөзү «баруу» маанисин берген «бармаг» сөзүнө сын атоочтук мүчө «-луг» жалганганын билүүгө болот. «йосун\жосун» сөзү «ыкма» деген мааниде, «биллиг» болсо «билүүчү» деген маанидеги «билгүлүг» сөзүнөн келип чыккан, деп тыянак чыгарып, ысымдын мааниси «(кандай) жолдо жүрүүнү билүүчү (адам)» деп чечмелөө туура болот. «Легендадагы» көз карашка биз да макул экенибизди билдиребиз.

## 2. Этнонимдер

(1) Уйигур (uyıgur) - дастандагы этноним. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Дастанда Огуз каган өзүн «мен уйигурдун каганымын» деп айткан. «Легендада» берилген кытайча котормосунда бул этноним «回鹘» деп берилген. Мына ушул берилиштин негизинде «Азыркы кытай тили сөздүгүнөн» уйигур (回鹘) этноними тууралуу төмөнкүчө маалыматтарды көрүүгө болот: «Мамлекетибиздин байыркы улуттарынын бири. Негизинен Орхон дарыясы бойлорун байырлашкан. Таң династиясынын убагында уйигур бийлиги курулган»[7].

(2) Кангалуг (qanǵaluǵ) - дастандагы этноним. Бул ат дастанда жалпысынан төрт жолу жолугат. Бул этнонимдин уңгусу «канга». Арабалары каңкылдаган үн чыгарганы үчүн Огуз каган андай арабаларды «канга» деп атаганы дастанда айтылат. Ал эми «кангалуг» болсо мына ошондой арабаларды колдонгон уруунун ысымы, «араба» маанисин берген «канга» сөзүнүн варианты «көңкө» азыркы кыргыз тилинде «автоунаа, автобус» маанисин берет. Азыркы орус тилиндеги дөңгөлөктүү чокойду туюнткан «конки» сөзү менен ушул «канга» сөзүнүн илик-чатиши бар го деп илимий жоромолдоого негиз бар. Эми ал өзүнчө сөз болчу тема.

(3) Бузук (buzuk) - дастандагы этноним. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Ж. Клаусондун «XIII кылымдан мурдагы түрк сөздөрүнүн этимологиясы» аталыштагы сөздүгүндө бузуктар огуз бирикмесинин бир курамы экени жазылган [8, 362-б.].

(4) Үч ок (uç oq) - дастандагы этноним. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Жогоруда айтып өткөн бузук этнонимине окшош эле огуз бирикмесинин бир курамы экени үстүнкү шилтемеде көрсөтүлгөн.

### 3. Топонимдер

(1) Чүрчит (çürçit) - дастандагы топоним. Алгач бул сөз топоним катары кездешип, анан антропонимге өтөт. Бул ат дастанда жалпы төрт жолу жолугат. Жогоруда Алтун каган тууралуу сөз болгондо Чүрчит да тилге алынган эле. Топоним менен антропонимдин өз ара алмашуусу мына ушул жерден да кезигет. Ошол эле учурда бул ысым этноним да болуп эсептелет.

(2) Сынду (sindu) - дастандагы мамлекет аттарынын бири. Ал бүгүнкү Индияни көрсөтөт. Бул ат дастанда бир жолу жолугат.

(3) Таңгут (tangğut) - дастандагы мамлекет аттарынын бири. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгына арналып түзүлгөн «Кыргыз тарыхы: энциклопедия» китебинде таңгуттар тууралуу «таңгуттар - X кылымда Түндүк-Батыш Кытайдын азыркы Шанши аймагынын батыш бөлүгүндө жана Гансу аймагында жашашкан. Таңгуттар 982-1227-жылдары Батыш Шя деген өз алдынча мамлекеттүүлүккө ээ болгон»[9]-деп жазылган.

(4) Шагам (şağam) - дастандагы мамлекет аттарынын бири. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. «Легендада» муну «шам» деп айтууга да болорун, ал азыркы Сирия өлкөсүн көрсөтөрү белгилеген.

(5) Баркан(а) (barqan[a]) - дастандагы мамлекет аттарынын бири. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. «Баркан» сөзүнүн варианты «бархан» М. Кашкари Барсканинин «Түрк тилдеринин сөз жыйнагы» эмгегинде жазылган. Анда «бархан» кара кытайларды (кидандарди) көрсөтөрү айтылат [10].

### 4. Гидроним

Итил (itil) - дастандагы суунун (дайранын) аты. Бул ат дастанда эки жолу жолугат. Азыркы кыргыз тилинде Эдил. Европадагы эң чоң дарыя - Волга дарыясын көрсөтөт. 3530 км узундукка агат.

### Ороним

Муз таг (muz tağ) - дастанда кезиккен топоним. Бул ат дастанда төрт жолу жолугат. Азыркы кыргыз тилинде Муз-Тоо. Бул Кара-Корум тоолорундагы эң бийик чокулардын бири. Азыркы КЭР Шинжаңдын Ак-Тоо ооданы менен Таш-Коргон Тажик автономиялуу ооданынын чектешкен жеринде. Деңиз деңгээлинен 7546 метр бийик. Дастанда бул тоонун чокусу дайым ак кар, көк музда турганы үчүн Муз-Тоо деп айтылары баяндалат.

### Космонимдер

Алтун казук (altun qazuq) - дастандагы астроным. Бул ат дастанда бир жолу жолугат. Азыркы кыргыз тилинде «алтын казык». Алтын казык жылдызын көрсөткөн бул атоо бүгүнкү күндө казак тилинде «темир казык» болуп өзгөргөн, уйгур тилинде болсо архаизимге айланып, өңү таанылбай калган. Ал эми кыргыз тилинде, так ошол маанисинде сакталып калган. «Кыргызстан улуттук энциклопедиясында»:«Алтын казык - кичи жетиген топ жылдызынын эң жарык жылдызы»[11]-деп аныктама берилген.

Жогоруда дастандагы ономастикалык атоолор жана аларга комментарийлер жалпысынан берилди. Дастандагы ономастикалык атоолордун өзгөчөлүгүн талдап келгенде, аларды ириде эки жактан айтууга болот.

Биринчи, дастандын ономастикасында жалпы түрк тилдүү калктарынын жандуу жана жансыз заттарга ысым ыйгаруу маданиятын чагылып турат. Дастандын текстинен белгилүү болгондой, ортого чыккан ар бир ысым өтө түшүнүктүү, таамай экени талашсыз. Мейли Огуз кагандын эки аялынан болгон уулдарынын аты болобу же, ал жолуккан адамдардын, уруулардын (улут) ысымдары болобу, бардыгы дээрлик дастанды өз энчиси эсептеген калктардын баштапкы

ишенимдери, дүйнө таанымдары негизинде болгону көрүнүп турат. Адамдардын кебете-кешпирине, кесибине, мүнөзүнө карап ат берүү, табияттын өзгөчөлүгүнө негизделип, тоо, сууга ысым ыйгаруу да дастандан орун алган.

Экинчи, дастанда антропоним-топоним-этноним алма-кезек алмашуусу кездешет. Бул үч атоонун өз ара алмашып турушу ономастикада дайым кездечү көрүнүш болуп эсептелет. Дастандагы Чүрчит атоосун мисалга алуу аркылуу бул үч атоонун өз ара алмашуусун түшүндүрүүгө мүмкүн. «Чүрчит» эң оболу дастанда топоним болуп ортого чыгат, кийинче ал аймакты бийлеген адамга Чүрчит деп ат коюлат. Соңунда ал жерде жашаган калкка Чүрчит кагандын ысымы берилип, элдин аты чүрчит деп аталат. Демек, мында бир эле ономастикалык атоонун топонимден антропонимге, антропонимден этнонимге өтүү процесси жүргөн. Мындай мисалдардын дагы бири - кангалылар. Алгач алар айдап жүргөн арабаларына «канга» ысымы берилип, анан ошол арабаны пайдаланган элдин аты кангалук (кангалуу) болуп коюлат.

Демек, жогорку эки өзгөчөлүк жалпы түрк тилдүү калктардын тарыхында, жандуу, жансыз заттарга ысым ыйгаруу жараянында кенен кездешет. Жалпылык көрүнүш алган мындай маселелерди тереңдеп иликтөө, аны илимий багыттан талдоо тарыхый, көркөм адабияттарыбызды таанууга жана бүгүнкү ономастика маданиятыбызга орошон пайдасын берет деген ойдо сөзүбүздү жыйынтыктайбыз.

#### ***Пайдаланылган адабияттар:***

1. 耿世民:乌古斯可汗的传说[Огуз каган легендасы]. 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1980.
2. Акматалиев Абдылдажан (Мелис). КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫ: тарых жана мезгил - КЫРГЫЗСКАЯ ЛИТЕРАТУРА: история и время. - Б.: «AVRASIA JAYINCILIK», 2010. - 940 б. 77-б.
3. Казак адабиятынын тарыхы (II том). Түз.: Ахматбек Көршибек. Шинжаң коомдук илимдер академиясынын Адабият институту түздүрөн. — Үрүмчү, Шинжаң эл басмасы. 2011.12, 172-173-бб.
4. 耿世民:古代维吾尔文献教程.[Эски уйгур тилинин окуулугу]北京: 民族出版社, 2006.
5. 耿世民:乌古斯可汗的传说.[Огуз каган легендасы] 乌鲁木齐: 新疆人民出版社, 1980:43.
6. Мирфатых Закиев. Аланы: кто они?. // Татары: Проблемы истории и языка. Сборник статей по проблемам лингвистики; возрождения и развития татарской нации. Казань, 1995. 57-С.38
7. 中国社会科学院语言研究所词典编辑室编:现代汉语词典(第6版) .[Азыркы кытай тилинин сөздүгү]北京:商务出版社, 2012:577.
8. Sir Gerard Leslie Makins Clauson. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. London:Oxford University Press. 1972: p. 390.
9. 9.Кыргыз тарыхы: Энциклопедия/Ж.р. А. А. Асанканов, Ред. кеңеш: төрага Ө. Ж. Осмоно, ж. б. — Б.:Мамл. тил ж-а энциклопедия борбору, 2003.— 464 б. 362-б.
10. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. Индексы составлены Р. Эрмерсом. — Алматы: Дайк-Пресс, 2005. — 1288 с. + 2 с. вкл. с. 424.
11. «Кыргызстан» улуттук энциклопедиясы: 1-том. Башкы ред. Асанов Ү. А., Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2006.